Vol. 5, Issue: 4, April: 2017
(IJRSML) ISSN: 2321 - 2853

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં લોકસંગ્રહ

ડો. વિષ્ણુપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી

જી. એમ. ડી. સી. કોલેજ, નખત્રાણા

૧. પ્રસ્તાવના

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

વિશ્વના બધા જ દેશોના વિદ્વાનોએ મહાભારતના યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના શ્રીમુખે ગવાયેલ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની પ્રશંસામાં સહેજ પણ ઉણપ ધરી નથી.આ ગીતાગંગામાં સ્નાન કરી દરેક મનીષિઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.જીવનથી થાકી ગયેલ નિરાશ અને હતાશ વ્યક્તિ માટે આ ગ્રન્થ ગુરુની જેમ માર્ગદર્શક બની રહે છે.આમ તો ગીતાના દરેક વાક્ય અપ્રતિમ છે, તેમ છતાં એક વાક્ય સાર્થક અને પ્રેરણાદાયક છે કે મનુષ્ય કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કેમ ન હોય, તેણે પોતાના ધર્મ (કર્મ) નું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ. જી·મન્નક્શ્વષ્ટ બ્લ્મહ્ષ્ઠ ઊિંક્શ્વરુઃ ત્ન આ ગ્રન્થની મહત્તા એ રીતે પણ જોઈ શકાય છે કે આ ગ્રન્થ ઉપર સૌથી વધુ ભાષ્યો લખાયા છે અને આજે પણ તેના પર સંશોધન કાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

૨. લોકસંગ્રહ

લોકસંગ્રહનો અર્થ લોકકલ્યાણ અને લોકમંગલ થાય છે.તેમાં ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. लोकाय संग्रहः - लोकसंग्रहः સંસારના કલ્યાણ માટે કરવામાં આવતું કર્મ.મહાભારતના ધર્માધર્મ વચ્ચેના દ્વન્દ્વમાં પોતાના સગા સંબંધીઓને જોઈને અર્જુનને યુદ્ધ ન કરવાની ઈચ્છા થાય છે.પોતાનામાં વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.ભીખ માગીને ગુજરાન ચલાવવાની ઈચ્છા રાખે છે.સ્વજનોની હત્યાને પાપ માને છે.આ સમયે તે ધનુર્ધારી અર્જુન પોતાનો ક્ષાત્રધર્મ ભૂલી જાય છે.યુદ્ધમાં કોઈ પણ યોદ્ધા (સૈનિક) પોતાના માટે યુદ્ધ નથી કરતો પરંતુ પોતાના દેશ (રાષ્ટ્ર) માટે યુદ્ધ કરે છે.જો અર્જુન યુદ્ધ ન કરે તો દુર્યોધન વગેરે આતતાયીઓ તેને તથા તેના સૈનિકોને મારી નાખે.યુદ્ધમાં વ્યષ્ટિવાદ નથી ચાલતો.અહીં તો કેવલ સમષ્ટિ માટે જ યુદ્ધ કરવામાં આવે છે. દુર્જનોને જો ક્ષત્રિયો નહી મારે તો તેઓ સજ્જનોને મારી નાખશે.તેથી લોકમંગલની કામનાથી યુદ્ધ અવશ્ય કરવું જોઈએ.આને કહે છે લોકસંગ્રહ.પોતાના કર્તવ્યોને છોડી દેવું તે આત્મહત્યા કરવા બરાબર છે.ઈશોપનિષદમાં પણ આ જ વાત

Vol. 5, Issue: 4, April: 2017 (IJRSML) ISSN: 2321 - 2853

કરવામાં આવી છે.‘ પોતાના ધર્મ (કર્તવ્ય)નો ત્યાગ કરવાવાળો તથા દુઃખોથી ભાગીને આત્મહત્યા કરવાવાળો મૃત્યુ પછી પણ ઘોર અંધકારમાં ડૂબી જાય છે તથા તમોગુણી યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે.’[૧]

૩. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં લોકસંગ્રહ

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણએ ગીતામાં અર્જુનને લોકસંગ્રહની વાતો કરતા કહ્યું છે – હે કૌન્તેય ! યજ્ઞનિમિત્તક કર્મથી જ અન્યત્ર બીજું કોઈ પણ કાર્ય કરે તો મનુષ્ય કર્મ બંધનમાં પડે છે.તેથી તે કર્મના બદલામાં શું ઈનામ મળશે ? આ આસક્તિથી રહિત થઈને તેના નિમિત્તે કર્મ કર.[૨]

(હે અર્જુન !) લોકમંગલની ભાવનાથી સંગઠિત થઈને પૂજા કરાયેલ દેવ તને યોગ્ય ભોગ પ્રદાન કરશે.(તે ભોગોનો જ તું ઉપભાગ કર)પરંતુ તેમને આપ્યા વગર જે ભોગ ભોગવે છે તેને આતતાયી સમજ.[૩] ઋગ્વેદમાં પણ આ જ પ્રકારની વાત કહેવામાં આવી છે.[૪]

લોકસંગ્રહને સમજાવતા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – હે અર્જુન ! પુરાતન સમયે જનકાદિ એટલા બધા સિદ્ધપુરુષો થઈ ગયા છે કે મોટા મોટા ઋષિ – મુનિઓ પણ તેઓની પાસે જ્ઞાન મેળવવા આવતા.આ સિદ્ધિ તેઓએ કર્મયોગના બળે પ્રાપ્ત કરી હતી.તેથી દરેક મનુષ્યએ પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે મારા આચરણનો લોકો પર કેવો પ્રભાવ પડશે ? આ ભાવનાને લોકસંગ્રહની ભાવના કહેવામાં આવે છે.[૫]

લોકમાં જે જવાબદાર વ્યક્તિ છે તેણે લોકોનો વિચાર કરીને કાર્ય કરવું જોઈએ. આ વાતને સમજાવતા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – હે અર્જુન ! શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેવું આચરણ કરે છે તેવું જ આચરણ સંસારના સામાન્ય મનુષ્યો કરે છે.જે વસ્તુને પ્રમાણ માનીને ચાલે છે, સંસાર તે જ પ્રમાણનું અનુસરણ કરે છે. [૬]તું ક્ષત્રિયકુલમાં ઉત્પન્ન થયો છે.તારો ક્ષાત્રધર્મ છે - પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.પ્રજાની દૃષ્ટિએ તું શ્રેષ્ઠ છે.જો તું યુદ્ધમેદાન છોડીને ભાગીશ તો તારી પ્રજા તારા આ આચરણને ધ્યાને લઈ તને કાયર કહેશે.

પોતાને પણ કર્મ બન્ધનમાં જોડાવવું પડે છે સમજાવતા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – હે અર્જુન ! મારે ત્રણેય લોકમાં કોઈ કર્મ કરવાનું બાકી રહેતું નથી.કોઈ પદ જે મારે પ્રાપ્ત કરવાનું હતું,તે મેં મેળવ્યું નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે હું કર્મ કરું છું, એવું પણ નથી.તેમ છતાં હું મારા કર્તવ્યકર્મ યથાવત્ કરતો રહું છું.[૭]

---

१ असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।। तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्मनो जनाः ।। ३ ।। ईशोपनिषद्

२ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ।। ३-९ श्रीमद्भगवद्गीता ।।

३ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ।। ३-१२ श्रीमद्भगवद्गीता ।।

४ जजजजजजजज.केवलाघो भवति केवलादी ।। १०-११७-६ ।। ऋग्वेद ।।

५ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ।। ३-२० श्रीमद्भगवद्गीता ।।

६ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।। ३-२१ श्रीमद्भगवद्गीता ।।

७ न मे पार्थोस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।। ३-२२ श्रीमद्भगवद्गीता ।।

લોકસંગ્રહને સમજાવતા ગીતાકાર કહે છે – હે અર્જુન ! જે શુભ કર્મોને મૂર્ખ લોકો ફળમાં આસક્ત રહીને કરે છે, તે જ કાર્ય લોકસંગ્રહની ઈચ્છાવાળા બુદ્ધિશાળી લોકો અનાસક્તભાવે કરે છે.[૮]

જેમકે સન્ધ્યોપાસના આત્મશુદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે પરંતુ સાધારણ વ્યક્તિ તો મર્યાદાપાલન, લોકદેખાવ, પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્તિ વગેરે ભાવનાઓ પણ તેમાં મેળવી દે છે.શ્રીકૃષ્ણ જેવા મહાત્મા તો જન્મ જન્માન્તરના અભ્યાસથી એ સ્થાન સુધી પહોંચે છે તો તેમને આત્મશુદ્ધિ માટે પણ સન્ધ્યોપાસનાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.તેમ છતાં પ્રજાની સામે મર્યાદા પાલનનો આદર્શ સ્થાપિત કરવા માટે તેમને સન્ધ્યોપાસના ન છોડવી જોઈએ.આ જ વાત તે અર્જુનને કહે છે કે હું એટલા માટે મારા બધા કર્મો કરું છું.અર્જુનનો ધર્મ છે - યુદ્ધ કરવું અને દુષ્ટોનો સંહાર કરીને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. પ્રજાને એક સારો સંદેશ મળે.પ્રજા અર્જુનનું આચરણનું અનુકરણ કરે – એ જ લોકસંગ્રહ છે.

આમ, શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કર્તવ્ય સમજાવી અર્જુનને લોકસંગ્રહનો યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો છે.

---

૮ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद् विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ।। ३-२५ ।।